

Tanzimat Devrinde İşkodralıların Kıyafetleri

Costumes Of The Shkodrans In The Period Of Tanzimat

İlkay Erken*

Özet

İşkodra, Arnavutluk'un kuzeyinde Müslümanların ve Hristiyanların birlikte yaşadığı bir vilayettir. Nüfusunun büyük kısmı Müslüman olup Hristiyanların ise ekserisi Katoliktir. Şehirde yaşayan cemaatlerin birbirleriyle olan ilişkileri dağlı Katolikler ile şehirli Müslümanların ilişkilerinden farklıdır. Bunun nedeni vilayet dâhilinde dağlıların idaresi için uygulanan cibâl sistemidir. Bu sistem içtimai ilişkileri dolayısı ile kıyafetleri de etkilemiştir. Cemaatlerin kıyafetlerindeki farklılıkların yanı sıra müşterek unsurlara sıklıkla rastlanmasının temelinde de bu vardır. Aynı zamanda Osmanlı'nın sosyal hayatında II. Mahmut ve sonrasında Tanzimat ile birlikte yaşanan gelişmeler İşkodra Vilayeti'ni de etkilemiştir. Vilayet dâhilinde fes kullanımı yaygındır. Bu ise Tanzimat'ın Osmanlı vatandaşı yaratmak düşüncesine uygundur. Tanzimat sonrasında kıyafetlerle ilgili yasakların kaldırılması cemaatlerin benzer kıyafetleri kullanmalarının önünü açmıştır. Ancak yüzlerce yıllık alışkanlıkların değiştirilmesi kolay olmamıştır. Pantolon kullanımı yaygınlaşmamış, bunun yerine geleneksel kıyafetler giyimeye devam edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İşkodra, Kıyafetler, Katolikler, Müslümanlar, Cibâl Sistemi

Abstract

Shkodra was a province of North Albania that the Muslims and Christians lived together. The majority of the population was Muslim and majority of the Christians was Catholic. The relationship between the communities living in the cities different from the relationship between highlander Catholics and urbanite Muslims. The reason for this is that cibâl system applied within the province for the administration of mountaineers. This system has affected social relations and also the

* Araş. Gör., 19 Mayıs Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ilkay.erken@omu.edu.tr

clothes. This was the basis of the common elements often encountered in addition to the differences in their communities as well as dress. At the same time with the improvement in Ottoman social life with the Mahmud II and after the Tanzimat had also affected the province of Shkodra. Fes had widespread use within the province. This is appropriate the Tanzimat's idea of creating citizens of the Ottoman. The removal of prohibition of clothes after the Tanzimat, communities had led up for using similar dresses. However, changing the habits of hundreds of years had not been easy. Wearing pants had not become widespread, instead of pants people continued to wear their traditional clothes.

Key Words: Shkodra, Costumes, Catholics, Muslims, Cibâl System

Giriş

Arnavutluk'un kuzeyinde yer alan İşkodra, 1867 yılında vilayet teşkil edilmiştir¹. Bu dönemde İşkodra Vilayeti merkez ve Draç olmak üzere iki sancaktan ibarettir. İşkodra Sancağı'nın güneyinde bulunan ve göreceli olarak daha düz bir araziye sahip olan Draç Sancağı'nın sakinleri büyük ölçüde Müslümandır². Vilayet genelinde Müslüman, Katolik ve az miktarda da olsa Ortodoks'un birlikte yaşadığı yer ise İşkodra şehridir. İşkodra Sancağı dâhilindeki kazalar ve bu kazalardaki dağlık alanlarda ikamet eden kabileler ise daha çok Katolik'tir³. Draç Sancağı dâhilindeki ahali idari, mali ve hukuki bakımdan Osmanlı Devleti'nin o vakit cari olan kurallarına bağlıdır. İşkodra Sancağı'nda ise durum farklıdır. Sancağın şehir ve kasabaları ile bazı

¹ İşkodra, vilayet teşkil edilmesinin ardından çeşitli idari düzenlemelere tabi tutulur. 1875 yılında Manastır Vilayeti'ne sancak olarak bağlanır. 1876 yılından Osmanlı Devleti egemenliğinden ayrılıncaya kadar ise vilayet statüsünü korur. Bk. İlkay Erken, "İşkodra Vilayeti'nin İdari ve Sosyal Yapısı (1876-1912)", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2014), s. 25-28.

² İşkodra şehrinde de toplam nüfusun yarısından fazlasını Müslümanlar teşkil etmektedir. İşkodra şehrindeki Hristiyanların neredeyse tamamı Katolik olup çok az sayıda Ortodoks vardır. (Bk. Wadham Peacock, *Albania The Foundling State Of Europe*, D. Appleton and Company, New York 1914, s. 83.) Şehirde 800 Katolik, 20 Ortodoks Hristiyan hane bulunmaktadır. Bk. Edward Lear, *Journals Of A Landscape Painter In Albania*, Richard Bentley, London 1900, s. 128.

³ Rumeli vilayetlerinin nüfus sayısı, bunların din ve millet bakımından dağılımını gösteren pusulaya göre İşkodra'nın genel nüfusu 320.000'dir. 170.000'i Müslüman olan vilayetin kalanı Katolik Hristiyan'dır. (Bk. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yıldız Müjettişlikler ve Komiserlikler Tabirâtı (PRK.MK.) 12/92, H.29 Zilhicce 1320/M. 29 Mart 1903.*) Ancak İşkodra'nın bu belgede ifade edilen sayıda nüfusu barındırmadığı çeşitli yıllara ait farklı kaynakların birlikte değerlendirilmesi ile ortaya çıkar. Vilayetin genel nüfusunun 250.000 civarında ve bunun 7500'ü Ortodoks olmak üzere toplamda 90.000 kadarının Hristiyan olması daha muhtemeldir. Bk. Erken, "İşkodra Vilayeti'nin İdari...", s. 94-102.

bölgelerinde düzenli bir şekilde vergilerin toplandığı görülür. Ancak cibâl sistemi dâhilindeki alanlarda yaşayanların vergi vermedikleri, askerlikle ilgili kimi ayrıcalıklara sahip oldukları, farklı bir usulle idare edildikleri ortadadır⁴. Bahsedilen sistem dağlarda yaşayan ve çoğunluğu Katolik olan kabilelerle şehirde ikamet eden ve aynı kabileye mensup Müslümanlar arasındaki ilişkilere ve dolayısı ile vilayetin sosyal hayatına tesir etmiştir. Bu tesir evliliklerde ortaya çıktığı gibi askerlik ve hukuk alanlarına da yansımıştır. Bu etkilerin kıyafetlere sirayet etmesi ise şaşırtıcı değildir. Kabileler arasındaki ayrıma işaret eden kıyafetler ve aksesuarlar aynı zamanda cemaatler arasındaki farkı da yansıtabilmektedir. Bu fark aynı cemaat içerisinde ekonomik durumu iyi olanlar ile olmayanlar arasında işlemelerin sıklığında, kıyafetlerdeki motiflerde kullanılan malzemenin değerinde görülür. Fakat detaylarda kalan unsurların dışında İşkodra'da en azından hangi cemaate ait olduğu ilk bakışta anlaşılabilen kıyafetlerin varlığından söz etmek güçtür.

İşkodra'da kullanılan kıyafetlerin bazı unsurları bakımından cemaatlere göre değişiklikler içermesi klasik devir Osmanlı uygulamalarının bir kalıntısı gibi durmaktadır⁵. Zaten genelleme yapıldığında kıyafetlerin renklerinde,

⁴ İşkodra şehrine yakın yerlerde ahalisi Müslüman olan ve nahiye itibar olunarak idare edilen Dağ Kenarı, Buyana Kenarı, Drin Kenarı gibi mntıklar da bu sistem içindedir. Ayrıca çoğunluğu Katolik olan dağlı kabile mensupları vergilerden muaf oldukları halde silahlı güç olarak Osmanlı'nın ihtiyaç duyduğu zamanlarda orduya katılmaktadırlar. Bazı hallerde Osmanlı'nın hukuk sistemi dışında kendilerine mahsus dağlı kanunları ile meselelerini hallederek cibâl sistemi dâhilinde idare edilmekteydiler. Bu kabilelerin idaresi için İşkodra Sancağı merkezinde ikamet eden Müslüman bölükbaşılar atanırdı ki bu görev statü olarak nahiye müdürüne denk kabul edilirdi. Bk. Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, Haz. Cavid Baysun, C. IV, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s. 199, 201-202, 205. ; *İşkodra Vilayet Sahnamesi (İ. V. S.)*, H. 1299, s. 47-48. ; *İ. V. S.*, H. 1312, s. 23-24, 65-66, 71-72. ; *İ. V. S.*, H. 1315, s. 54-55.

⁵ Kıyafetlere yönelik kısıtlamalar Osmanlı klasik döneminden itibaren vardır. Gayrimüslimlerin, Müslümanlar gibi giyinmesi istenmemiştir. Ayrıca israfın önlenmesi amacıyla da bu kısıtlamaların uygulandığı ifade edilmiştir. (Bk. Enise Yener, "Eski Ankara Kadın Kıyafetleri ve Giyiniş Tarzları", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 13, S. 3, Ankara 1995, s. 30.) Bunu azınlıkların Müslüman olması için bir baskı unsuru olarak görenler olsa da azınlıkların kendi kültürel değerlerini sürdürmeleri açısından yararlı olduğunu savunanlar da olmuştur. Gayrimüslimlerin kullandıkları kıyafetlerin kumaşlarının değerine ve rengine yönelik çeşitli kısıtlamalar getirilmiştir. Ancak her defasında buna riayet edilmemiş olacak ki çeşitli aralıklarla benzer düzenlemeler yapılmıştır. Kıyafetlere getirilen kısıtlamaların ekonomik sebebi de vardır. Bazı ürünlere talebin dolayısı ile fiyat artışının önlenmesi düşünülmüştür. Bu sebeple değerli kumaşların Gayrimüslimlerce kullanılması yasaklanmıştır. II. Selim 1568'de reaya, asker ve esnaf sınıfının birbirinden ayrılmayacak derecede giyinmeleri sebebi ile bir nizamname düzenler. Buna göre Gayrimüslimlerin Müslümanlara benzer kıyafetler giymeleri yasaklanır. Bu gibi yasaklar sonraki yüzyıllarda da devam eder. Bk. Namık Sinan Turan, "16. Yüzyıldan 19. Yüzyıl Sonuna Dek Osmanlı Devletinde Gayri

süslemelerde kullanılan motiflerde ve kumaşlarda değişiklik gözlemlenir. Örneğin bir bölgede erkekler tarafından giyilen dar kalıplı kalın keçeli başlıklar başka bir yerde ketenden yapılarak kullanılır⁶. Bu gibi detayların dışında İşkodra dâhilindeki cemaatlerin birbirine benzer kıyafetleri kullandıkları görülür. Hatta Gayrimüslimler ile Müslümanların kıyafetlerinde dahi bu benzerlik belirgin bir hal alır. Bu sebeple tasnif yapmak gerektiğinde İşkodra şehir merkezinde ikamet edenler ile dağlık alanlardaki ahalinin ilk bakışta ayırt edilebilecek derecede farklı kıyafetler kullandıkları söylenebilir⁷. Bu çerçevede örnekler sunacağımız incelememizde vilayetin çeşitli bölgelerinde ufak farklar ile kullanılan kıyafetlerin bir bütünü yansıtmaları bakımından İşkodra şehir merkezi ile yine İşkodra'ya bağlı dağlık kabileler dikkate alınacaktır. Bu yapılırken İşkodra vilayet salnamelerindeki bilgiler ile İşkodra ahalisinin kıyafetlerinden bahseden seyyahların gözlemleri mukayese edilerek değerlendirilecektir.

1.Şehirlilerin Kıyafetleri

İşkodra şehrindeki Müslüman erkekler başlarına Türk fesine göre daha kısa ve geniş olan⁸ uzun mavi püsküllü Tunus fesi⁹ takarlardı¹⁰. Tunus fesi kullanmayanların ise beyaz keçeden başlıkları vardı. Üstlerine genellikle beyaz gömlek ile sırma ve ipek işlemeli yelek giyerlerdi¹¹. Ceketleri işlemeli yeleklerinin üzerinde dururken altlarında uzun pileli etek¹² bulunurdu¹³. Özellikle yaz mevsimlerinde kullanılan bu pileli eteğe¹⁴ “*fustanella*” denilirdi. Fustanella, şehirde ikamet eden ve maddi bakımdan iyi durumda olan Müslüman erkekler

Müslimlerin Kılık Kıyafetlerine Dair Düzenlemeler”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, S. 60-4, s. 246-249, 251, 252.

⁶ John Foster Fraser, *Pictures From The Balkans*, Cassell and Company Ltd, Popular Edition, London New York Toronto and Melborn 1912, s. 247.

⁷ *Servet-i Fünun*, “İşkodra Coğrafya ve Tarihi”, C. 10, S. 239, R. 28 Eylül 1311/M. 10 Ekim 1895, s. 70.

⁸ Peacock, *Albania The Foundling State...*, s. 22.

⁹ Tunus fesi normal fese göre dardır ve oldukça büyük püskülleri vardır. Rengi genellikle mavi olan bu püsküllerin yarım okka ya da daha fazla ağırlıkta olanları bulunurdu. Tunusluların son zamanlarda kullandıkları gibi daha büyük olanları da vardır. Bk. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. I. , Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1971, s. 613.

¹⁰ *İ.V. S.* , H. 1310, s. 61.

¹¹ *İ.V. S.* , H. 1312, s. 66.

¹² Edward Frederick Knight, *Albania: A narrative Of Recent Travel*, Sampson Low Marston Searle and Rivington, London 1880, s. 111.

¹³ Hatta İşkodralıların giydiği bu eteğin İskoç eteğine benzediği ve bunun da İskoç ve Arnavut toplumları arasındaki benzerliklerden birisi olduğu ileri sürülür. Bk. Fraser, *Pictures From The Balkans*, s. 246.

¹⁴ Aslında kadınların giydiği bu elbise Arnavut ve Rum erkeklerince de kullanılırdı. Bk. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri...*, s. 632.

tarafından kullanılırdı¹⁵. Kışları ise altlarına bu eteği değil kırmızı çuhadan¹⁶ yapılmış “çakşır¹⁷” ya da beyaz keçeden “potur¹⁸” giyerlerdi¹⁹. Dizlerine kadar uzanan tozlukları²⁰ sırma ya da ipek işlemeli olarak kıyafetlerini tamamlamaktaydı. Ayakkabıları ise genellikle kırmızı yemenidir²¹. Şehirli Müslüman erkeklerin bellerinden düşürmedikleri silahlıkları yine bellerinde sarılı çeşitli renklerde Trablus kuşağının²² üzerindedir²³. Silahlıklarında her zaman

¹⁵ Bunların büyük kısmı arazi sahibi olup bu arazilerinin kira gelirleri ile şehirde yaşarlardı. Bk. Knight, *Albania: A narrative Of...*, s. 117-118.

¹⁶ Diğer bir deyiş ile çuka. Yünden yapılan bir kumaş türü olup kırmızı, siyah renkleri mevcuttur. Bk. Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul 2007, s. 519.

¹⁷ Tanzimat’la birlikte pantolon Osmanlı gündelik hayatına girmeden evvel erkek kıyafetinin vazgeçilmez unsurları çakşır, şalvar ve potur’dur. Çakşır belden bağlanan gayet bol bir şekilde dizlere kadar uzanan diz altında baldır üzerinde daralarak ayak bileklerine kadar uzanan bir kıyafettir. Bu, çakşırın birinci türü olup diğeri ile farkı diz altını örtüp örtmemek ile sınırlıdır. Birinci çeşit çakşır ayak bileğine kadar inerken diz çakşırı denen çakşır diz altını-baldırları çıplak bırakırdı. Bu çakşır genellikle Yeniçeriler tarafından kullanılırdı. Anadolu’da bazı köylülerin de diz çakşırını kullandığı bilinmektedir. Hemen hepsi çuhadan yapılmaktaydı. (Bk. Reşad Ekrem Koçu, *Türk Giyim Kuşam ve Süsleme Sözlüğü*, Doğan Kitap, İstanbul 2015, s. 65-67.) İşkodra’da erkeklerin giydiği çakşır diz üstü çakşır olup altında baldırı saran tozluklar kullanılmaktaydı.

¹⁸ Diz üstünde gayet bol olan ve bacaklara geldiğinde daralan bir nevi şalvardır. Potlu yani buruşuk olduğu için bu isim verilmiştir. Arkadan bakıldığında kırmalı, potlu, körüklü gibi durmaktadır. Diz kapağına kadar bu şekilde duran potur diz altında bacağı sıkıca sarılı hale gelir. Potur çoğunlukla Rumeli’de giyilmekteydi. Bk. Koçu, *Türk Giyim Kuşam ve...*, s. 197-198.

¹⁹ *İ. V. S.*, H. 1312, s. 67. *İ. V. S.*, H. 1316, s. 141-142.

²⁰ Dize kadar gelen çakşırın kullanımı esnasında çıplak kalan baldırların örtülmesi için ayak bileklerine kadar inen çuha ve kadifeden yapılan kumaş parçasına verilen isimdir. Bazen sırma ile çeşitli işlemleri olurdu. Özellikle çıplak kalan bacakların kirlenmemesi amacıyla kullanılırdı. Bk. Koçu, *Türk Giyim Kuşam ve...*, s. 233.

²¹ Yemeni kısa kenarlı kırmızı, sarı ya da siyah renklerde sahtiyadan yapılan kaba bir papuç çeşitidir. Yüksek ökçeli ve üstü açık bir ayakkabıdır. Eğer pantolon veya şalvarın paçası kısa ise ayağın üst kısmı dahi görülürdü. Bk. Koçu, *Türk Giyim Kuşam ve...*, s. 248.

²² Osmanlı gündelik hayatında sıklıkla kullanılan kuşaklar bel hem sıcak hem de sıkı tutardı. Kadınlar gibi erkeler de kuşak kullanırlardı. Kadınlar en çok beyaz yün kuşak, Trablus kuşağı, şal kuşak, Tosya kuşağı, Ahmediye kuşağı, Arkalaçlar kuşağı denilen kuşakları tercih ederlerdi. Kuşaklar kare veya dikdörtgen şekillerde olabilirdi. Trablus kuşağı bir kaç farklı renkte ipekli, ipek-pamuk karışımı ya da yünlü ipliklerden dokunurdu. Deseni ise çizgilidir. İpeğin daha çok varlıklı kişilerce kullanıldığı görülmekteydi. Bk. İlknur Demirbağ, “Geleneksel Kadın Giyimlerinde Kuşaklar”, *Halk Kültürü’nde Giyim-Kuşam ve Süslenme Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, Edit. M. Tekin Koçkar, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2008, s. 293-294.

²³ *Servet-i Fünun*, “İşkodra Coğrafya ve Tarihi”, s. ay.

yatağan ve tabanca taşırlardı. Bu silahlığa aynı zamanda tütüne olan düşkünlükleri sebebi ile sırma işlemeli birer tütün kesesi de eklerlerdi²⁴.

Genel hatları ile Kuzey Arnavutluk'ta Müslüman erkeklerce kullanılan kıyafetlerin kafada fes, üst kısımda işlemeli yelek ve ceket, altta fustanella denilen pileli beyaz etek, kırmızı çakşır ya da beyaz potur, dizlere kadar uzanan tozluk, bellerindeki Trablus kuşağı üzerinde genellikle deriden yapılmış üzeri gümüş takılarla süslü kemer ile buna takılı silah, yatağan ve tütün kesesinden oluştuğu söylenebilir²⁵.

İşkodra'da Hristiyan erkeklerin kıyafetlerinin Müslümanlara benzediği birçok seyyah tarafından da dikkatle izlenmiş hatta bu benzerlik alay konusu olmuştur²⁶. Hristiyan erkekler tıpkı Müslüman erkekler gibi mavi püsküllü Tunus fesi takarlardı. Üstlerine siyah yelek ve altlarına şalvar²⁷ giyerlerdi²⁸. Yelekleri üzerine yine Müslümanlar gibi "Türk ceket" giyerken dizlerinde bağladıkları şalvarlarını beyaz çorap tamamlardı²⁹. Müslüman erkeklerin taktığı Tunus fesini³⁰ kullanan Hristiyan erkeklerin Müslümanlardan farkı ise giydikleri yelek, şalvar ve potinin³¹ siyah³² renkte olmasıdır³³. Ancak bazı hallerde çok düğmeli, üzerinde siyah şeritleri bulunan kısa ceketleri kırmızı renkte iken altlarına koyu mor³⁴ ya da mavi şalvarlar da giyerlerdi³⁵. Kaban-mont³⁶ olarak ise

²⁴ İ. V. S. , H. 1312, s. ay.

²⁵ *The People Of Turkey: Twenty Years Residence Among Bulgarians, Greeks, Albanians, Turkes And Armenians*, Edit. Stanley Lane Poole, Vol. I., John Murray, London 1878, s. 69-70.

²⁶ Knight, *Albania: A narrative Of...*, s. ay.

²⁷ Hem erkekler hem de kadınlar tarafından giyilen ağı gayet bol bir alt giysisi. Erkekler genellikle yünden kadınlar ise daha çok ipeklî kumaşlardan yapılan şalvarlar kullanırdı. Şalvarın diz altında da bol olduğu ancak ayak bileklerinde aniden daraldığı görülürdü. Bu şalvarların kimi zaman ağları neredeyse yere değecek kadar uzun olurdu ki bunlar İstanbul'da gençler arasında moda dahi olmuştur. Bk. Koçu, *Türk Giyim Kuşam ve...*, s. 218-219.

²⁸ İ. V. S. , H. 1310, s. 62.

²⁹ Knight, *Albania: A narrative Of...*, s. ay.

³⁰ Günlük hayatta Hristiyanların da fes taktığı görülmektedir. Bk. William Le Queux, *The Near East; The Present Situation In Montenegro, Bosnia, Servia, Bulgaria, Roumania, Turkey and Macedonia*, Doubleday Page and Company, New York 1907, s. 55-56.

³¹ Erkeklerin giydiği kısa konçlu Avrupai ayakkabıya verilen isimdir. Botin, fotin olarak da ifade edilirdi. Bk. Koçu, *Türk Giyim Kuşam ve...*, s. 197.

³² İşkodra'nın yanı sıra Leş Kazası dâhilinde Hristiyan erkekler de bu şekilde giyinirlerdi. Sadece kimisinin kullandığı ve dizlerde bağlanan çakşır siyah değil kullandıkları Tunus fesi renginde yani kırmızı olup işlemleri siyah ipektendi. Bk. Peacock, *Albania The Foundling State...*, s. ay.

³³ İ. V. S. , H. 1310, s. 61-62.

³⁴ Bu kıyafetlerin eski Venedik kıyafetlerini andırıldığı halde gittikçe daha az kullanıldıkları gözlemlenir. Bk. Peacock, *Albania The Foundling State...*, s. 38.

³⁵ Le Queux, *The Near East; The Present...*, s. 51.

koyu renkte bir cübbeye bürünürlerdi³⁷. Hristiyan erkeklerin Müslümanların kullandığı fustanelayı ise asla giyinmediklerini ifade etmek gerekir.

Katolik erkeklerin kullandıkları bu kıyafetlerin hemen hemen aynısı Ortodoks erkeklerce de kullanılırdı. Lakin onların kullandıkları çakşırılar daha çok koyu mavi kumaşandı³⁸. Ayrıca ayaklarında Katoliklerin botlarından daha kısa olan ayakkabılar bulunurdu. Bu gibi detayların dışında şehirli bir Ortodoks'un Katolik erkeğinden kıyafet bakımından pek farkı yoktu³⁹. Şehirli Hristiyan erkeklerin silah taşımaları ise yasaktı. Bu sebeple bellerinde Müslüman erkeklerin taşıdıkları silahlık ve buna sıkıştırılmış silahları bulunmazdı.

İşkodralı erkeklerin kıyafetlerindeki bu ortak noktaların yanı sıra Avrupai etkilerin 1907 yılında dahi görülmediği nakledilir⁴⁰. İşkodra'da erkeklerin kullandığı ve genellikle golf pantolonuna benzetilen çakşır ve şalvarın kullanımı yaygındı. Ortak olarak kullanılan çakşır ve şalvarların renkleri ise mensup olunan cemaate göre değişirdi. Müslümanlar kırmızı, Katolikler siyah, Ortodokslar mavi renkleri tercih ederdi. Bunun dışında arka tarafları oldukça bol olan çakşırın dizlerde bir ip vasıtası ile bağlandığı görülürdü. Bu diz çakşırını altında uzanan ve bazen işlemeleri olan tozluklar bulunurdu. Altın işlemeli yelekler ile altına giyilen gömlekler İşkodra erkeklerinin kıyafetini tamamlardı. Renklerdeki farklılıkların dışında benzer kıyafetleri giyen İşkodralı erkeklerin birbirinden ayrılması ilk bakışta zor olmuş ve bu durum seyyahlar tarafından da sıklıkla dile getirilmiştir⁴¹.

³⁶ Bu mont genellikle kapşonlu olup kadınlar tarafından da kullanılmaktadır. Aslında pelerin şeklinde bir nevi biniştir. Sıcak tutması ise en belirgin özelliklerindedir. Bk. William Frederick Wingfield, *A Tour In Dalmatia, Albania and Montenegro; With An Historical Sketch Of The Republic Of Ragusa From The Earliest Times Down To Its Final Fall*, Richard Bentley, London 1859, s. 171.

³⁷ Lear, *Journals Of A Landscape...*, s. 140.

³⁸ Kıyafetlerdeki renklerde görülen bu farklılık daha 16.yy ortalarında II. Selim devrinde uygulanmaya çalışılan Müslim-Gayrimüslim ayrımının korunmasına yönelik uygulamalardan kaynaklanır. Bu sınırlamaların en katısı 18.yy ortalarında III. Mustafa tarafından uygulanır. Gayrimüslimlerin Müslümanlar gibi giyinmesinin önüne geçilmek istenir. Bunun için kıyafetler ve renkleriyle ilgili sınırlamalar getirilir. Müslümanların da Gayrimüslimler gibi giyinmesinin yasak olması bu konuda Gayrimüslimlere tek taraflı kısıtlamalar getirildiği eleştirilerini boşa çıkarır. Bk. Yavuz Ercan, "Osmanlı İmparatorluğunda Gayrimüslimlerin Giyim, Mesken ve Davranış Hukuku", *OTAM*, S. 1, 1990, s. 118-119.

³⁹ Peacock, *Albania The Foundling State...*, s. ay.

⁴⁰ Le Queue, *The Near East; The Present...*, s. 52.

⁴¹ Reginald Wyon, *The Balkans From Within*, James Finch and Com. Ltd., London 1904, s. 467.

İşkodra'da erkek kıyafetlerinde gözlemlenen ortak unsurlardan en belirginini festir⁴². İşkodralılar mensup oldukları cemaatlerin farklılığına rağmen kızıl-kırmızı renkte ve mavi uzun püskülleri olan kısa Tunus fesini kullanırlardı. Fes ilk etapta Osmanlı'da yenileşmenin bir unsuru olarak görülse de özellikle Tanzimat sonrasında Osmanlılığın simgesi olmuştur⁴³. II. Abdülhamit devrinde Gayrimüslimlerin kullandıkları şapkalar da yasaklanarak herkesin fes kullanması zorunluluğu getirilmiştir⁴⁴. Bu sebeple “*Osmanlılık*” simgesi haline gelen fesin İşkodra'da şehirli erkekler arasında kabul gördüğü ve bu amacına uygun olarak kullanıldığı söylenebilir.

İşkodra'nın erkek kıyafetlerinde dikkat çeken diğer bir unsur çakşırdir. II. Mahmut'un sosyal hayata dair islahat ve yenilik hareketleri esnasında kavuğun yerine fes giyilmesi gibi çakşırın yerine pantolon giyilmesine yönelik düzenlemeler vardır. Sonraki padişahlar da Avrupai tarzda giysilere öncelik vermeye devam ederler. Böylece Tanzimat devrinde Avrupai giyim tarzı yaygınlaşır⁴⁵. Tanzimat devrinde farklı cemaatler arasında giyim kuşamda görülen ve asırlar boyunca muhafaza edilmesi için uğraşılan bir süreçten ortak vatandaşlık-Osmanlılık kimliği oluşturulmaya geçilir. Tanzimat ve ardından

⁴² Kırmızı çuhadan yapılırdı. fesin tepesine doğru daralan konik bir yapısı vardır. Başlangıçta 20-25 cm yükseklikte iken zamanla farklı kalıplarda ve uzunluklarda kullanılır. Tepesinde lacivert veya siyah ipekten bir püskül bulunur. II. Mahmud devrinde Osmanlı gündelik hayatına giren ve yayılan fes Sultan Abdülmecit devrinde küçülmeye başlayarak son şekline doğru bir hal alır. Bk. Hülya Tezcan, “Fes”, *DİA*, C. 12, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, s. 415-416.

⁴³ Bu geçiş sürecinde ulema, esnaf ve sade vatandaşların kullandıkları fesler birbirinden farklı özellikler taşımıştır. Din adamları fes üzerine sanki sararken, esnaf lar yemeni, yazma, tül bent sarmışlar, sade vatandaşlar ise bir şey sarmadan çıplak fes kullanmışlardır. Zamanla Mahmudiye, Mecidiye, Aziziye ve Hamidiye gibi isimlerle anılan fes kalıpları ortaya çıkmıştır. Fesin tepesinde bulunan ve bazen omuzlara kadar sarkan ipek püsküller fesin “*püsküllü bela*” diye anılmasına sebep olmuştur. Bunun yanı sıra fes Osmanlı gündelik hayatının bir parçası olunca edebi eserlere de konu olmuştur. Bk. Mine Mengi, “Fes ya da Püsküllü Bela ve Şiir”, *Prof. Dr. Mehmet Özmen Armağanı*, Edit. Nurettin Demir ve Faruk Yıldırım, Çukurova Üniversitesi Basımevi Müdürlüğü, Adana 2014, s. 229, 232.

⁴⁴ Fesin Osmanlı ile bütünleşmesi o hale gelir ki Paris'te 1893'te “*Cafe Turc*” düzenlendiğinde davetiyede fes zorunluluğu belirtilir. 1896 yılında Bulgaristan Prensi Ferdinand'ın padişahı ziyaretinde de fes takması hatırlatılır. Bk. Turan, “16. Yüzyıldan 19. Yüzyıl Sonuna...”, s. 262-263, 265.

⁴⁵ Kıyafetle ilgili düzenlemeler önceki devirlerde daha çok Müslümanlar ile Gayrimüslimlerin birbirlerine benzemelerini önlemek üzereydi. Her milletin farklı renklerde kıyafetler giymesi ferman, nizamname gibi metinlerle belirtiliyordu. Ancak Tanzimat süreci ile Osmanlılık düşüncesinin ilke edinilmesi ile kıyafetlerde bu gibi kısıtlamalar azalmıştır. Ancak 1874 yılı İstanbul'unda hem eski hem de Avrupai tarzda kıyafetlerin kullanımının sürdüğü izlenir. Bk. Mehmet İpşirli, “Kıyafet(Osmanlı Dönemi)”, *DİA*, C. 25., Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2002, s. 511-512.

İslahat Fermanı ile eşitlik vurgusu yapılarak bu tesis edilmeye çalışılır⁴⁶. Ancak İškodra'da bu anlamda fes dışında kıyafetlerde bir değişiklik gözlemek zordur. Fustanella denilen pileli etek giyen bazı Müslüman erkekler dışında çakşır kullanımı erkekler arasında devam etmiştir.

İşkodra şehrindeki Müslüman kadınlar renkli kumaşlardan yapılmış entârî⁴⁷ ve şalvar⁴⁸ giyerlerdi⁴⁹. Zengin olanları ise bu kıyafetlerin kenarlarını sırma ile işleterek kadifeden parçalar ilave ederlerdi⁵⁰. Üstlerine kadife kumaştan kısa ve altın işlemeli yelekler giyer, başlarına çeşitli paralarla-sikkelerle bezeli ufak fes takarlardı⁵¹. Müslüman kadınlar başları için genellikle kalın bir yaşmak kullanırlardı. Dışarı çıktıklarında “ferâce⁵²” yerine siyah çuhadan yapılan⁵³ ve

⁴⁶ Fes ile birlikte farklı şekil ve renklerde kullanılan kavuklar ortadan kalkmaya başlar. Birbirine daha yakın görünümdeki fesler kullanılır. Böylece Gayrimüslim-Müslim ayrımı da kaldırılmaya çalışılır. Ancak özellikle muhafazakar çevreler diğer yeniliklere olan tepkilerini fes için de gösterirler. Haliyle ortaya eski usulde kavuk ve kıyafetler ile dolayan kişiler kadar yeni tarzda fes ve kıyafetler kullananlar çıkar. Bk. Turan, “16. Yüzyıldan 19. Yüzyıl Sonuna...”, s. 262-263, 265.s. 258, 260-261, 262.

⁴⁷ Türkçe asıllı olan bu kelime Araplar tarafından “*anterî*” imlası ile de kullanılırdı. Basma ya da pastiskadan yapılan, daha eskiden erkekler tarafından da giyilen uzun bir elbisedir. Aslında ayaklara kadar uzanan gömlek gibidir. II. Mahmud devri yeniliklerine kadar şalvar ya da çakşır üzerine giyilerek günlük hayatta erkekler tarafından da kullanılırdı. Eski Türk minyatürlerinde dahi erkeklerin şalvar ya da çakşır üzerine entari giydikleri görülür. Bu tip entarilerin ayrıca cepleri de vardır. 1826-1827 sonrasında erkeklerin yüzlerce yıldır çakşır ve şalvar üzerine giydikleri entari günlük hayatta daha az kullanılır. II. Meşrutiyet'e kadar erkekler gecelik entarileri ile sokağa, kahveye gitmeye devam ettiler. 1909 yılında İstanbul Üsküdar'da ilk defa gecelik entari ile sokağa çıkmak yasaklanır. Bk. Koçu, *Türk Giyim Kuşam ve...*, s. 108-11.

⁴⁸ Klasik dönemde Osmanlı'da kadınlar tarafından özellikle ferace ile birlikte kullanılan bir alt giysisidir. 1568 yılında II. Selim tarafından düzenlenen fermanla konu edilir. Gayrimüslim kadınlar siyah ve astarsız deriden bir çeşit yemeni giyebilirken Müslüman kadınların kullandığı başmağı giyemezler. Gayrimüslim kadınlar parlak kumaşlardan elbise, sadece mavi renkte çakşır giyebileceklerdi. Aslında bir çeşit ayakkabı olan başmak yerine ise kundura kullanacaklardı. Bk. Ercan, “Osmanlı İmparatorluğunda Gayrimüslimlerin Giyim...”, s. 119-120.

⁴⁹ *Servet-i Fünun*, “İşkodra Coğrafya ve Tarihi”, s. ay.

⁵⁰ *İ. V. S.*, 1310, s. ay.

⁵¹ Bu şekilde giyinmekte olanların ise sayılarının günden güne azaldığını belirten yazar artık Türklerin Paris'ten getirttikleri kıyafetleri-kumaşları kullandıklarına işaret eder. Le Queux, *The Near East; The Present...*, s. 54.

⁵² Çarşaftan önce kadınların tesettür için giydikleri üstlüğe verilen isimdir. Sade ve süs kullanılmadan giyilenler olduğu gibi geniş cepli, yakaları işlemeli, moda göre bol veya darları da vardı. Hemen hemen mantodan farksızdır. Feracenin mantodan farkı yakasının geniş olmaması ve boyunun mantodan uzun olmasıdır. Feracenin yakası askerlerin giydiği ceketlerdeki yakalar gibi diktir. Ferace boyundan yukarısını örtmediği için baş, yüz ve boynu örtmek üzere yaşmak kullanılırdı. İlmiye mensuplarının önemli günlerde giydikleri sırma işlemeli üstlüğe ferace ve bazen de biniş denilirdi ki bu

“câr⁵⁴” denilen, kenarları ve köşeleri sırma ile işlenmiş bir çeşit “biniş⁵⁵” giyerlerdi⁵⁶. Müslüman kadınlar bu binişin yanı sıra tepeden tırnağa beyazlara büründükleri bir çarşaf da giyerlerdi. Bekar olanları kırmızı şerit-çizgiler içeren beyaz örtüyle kaparırlardı⁵⁷. Müslüman şehirli kadınların ayaklarında sarı ve mahrutu-konik papuçları vardır⁵⁸.

Şehirli Katolik kadınlar, Müslüman kadınlar gibi dışarı çıktıklarında yüzlerini kapatmak⁵⁹ için yaşmak kullanmaktaydılar⁶⁰. Altlarına her zaman siyah bezden yapılmış şalvar giyerlerdi. Ayaklarında ise papuç bazen de potin bulunurdu⁶¹. Üzerlerinde kırmızı çuhadan yapılmış, kenarları ipek ve kimi

feracenin kolları çok boldu. (Bk. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri...*, s. 601-602.) Kadınların yanı sıra ilim adamlarının kullandığı geniş kollu ve yırtmaçlı ferace ile Mevlevilerin kullandığı ferace de vardır. III. Selim döneminde 1791’de büyük yakalı ve açık renk ferace giyilmesi yasaklanır. 1811 yılında eşlerin, 1812 yılında uzun yakalı ferace diken terzilerin cezalandırılacağı duyurulur. Ancak yine yasaklara riayet edilmez. 1818 ve 1819 yılında yasak tekrarlanır. 1889 yılında tesettüre uygun olmadığından ferace yeniden yasaklanır ve ferace yerine çarşaf giyilmesi emredilir. Ancak muhaliflerin saraya çarşafı olarak girmeye çalışırken yakalanmaları üzerine sadece saray eşrafına ferace giymek müsaadesi verilir. (Bk. Hülya Tezcan, “Ferace”, *DİA*, C. 12, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, s. 349-350.) Ferace hem Müslüman hem de Gayrimüslim kadınlar tarafından giyilmekteydi. Sadece Müslümanlar kırmızı, mavi, yeşil gibi renkler kullanırken Gayrimüslim kadınlar açık renklerde ferace giyebiliyordu. Bu ayırım ayakkabılar içinde geçerli idi. (Bk. Süheyla Santaş ve Mehtap Türksöy ve Suna Bilen, “Balıkesir ve Çevresinde Geleneksel Kadın Giysisi “Ferace” Hakkında Etnografik Bir Araştırma”, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 10, S. 18(1), Aralık 2007, s.197.) Tanzimat sonrasında kıyafetlerin renklerine ilişkin uygulanmaya çalışılan bu ayırımdan vazgeçilmeye başlanır. Artık herkes istediğini giyebilir. Bk. Yener, “Eski Ankara Kadın Kıyafetleri...”, s. 31.

⁵³ *İ. V. S.*, 1312, s. ay.

⁵⁴ Kadınların büründükleri çarşafa verilen isimdir. (Bk. Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, s. 464.) Daha önceleri Türk kadınları ferace ve yaşmak kullanırlarken Arabistan’dan gelen aileler vasıtası ile câr ile tanışılır. Bk. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri...*, s. 258.

⁵⁵ Biniş, ilmiye sınıfının ve hassatan yüksek rütbedeki kişilerin giydikleri geniş cüppeye denir. Biniş cüppeden hem daha geniş hem de kolları daha uzundu. Binişin çok bol olanına ise ferace denirdi. (Bk. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri...*, s. 235.) Önceleri ata binerken kullanılan resmi kıyafet olan biniş zamanla ulema tarafından bazı merasimlerde giymeye başlanır. Görüntüsü geniş ve bol cüppe gibidir. Bk. Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, s. 335.

⁵⁶ *Servet-i Fünun*, “İşkodra Coğrafya ve Tarihi”, s. ay.

⁵⁷ Le Queux, *The Near East; The Present...*, s. 52.

⁵⁸ *İ. V. S.*, H. 1316, s. 142.

⁵⁹ Lear, *Journals Of A Landscape...*, s. 147.

⁶⁰ Sadece kliseye gittiklerinde yüzlerini açarlardı. Bk. Le Queux, *The Near East; The Present...*, s. 51.

⁶¹ *İ. V. S.*, H. 1316, s. ay.

zaman altın⁶² işlemeli “*yapance*” denilen kolsuz ferâceye benzeyen ama ferâceden farklı olarak ipek işlemleri ile başlığı da olan bir manto bulunurdu⁶³. Bu mantonun kumaşı erkeklerin elbiselerinde kullandığı kumaş ile aynı olurken siyah işlemler ile süslüdür. Bu işlemler öyle yoğundur ki mantonun kırmızı rengi siyahmış gibi algılanırdı⁶⁴. Nitekim bu kırmızı mont-pelerin⁶⁵ Hristiyan kadınlar kadar Müslüman kadınlarca da kullanılmakta ve kareye yakın başlığı bulunmaktaydı⁶⁶.

İşkodra şehrindeki Müslüman ve Ortodoks kadınların kıyafetleri seyyahlar tarafından Katolik kadınların kıyafetlerine nazaran daha görkemli olarak nitelendirilmektedir. Aslında hepsi seyyahlar tarafından Türk pantolonu olarak adlandırılan ve ayak bileklerine kadar uzanan bol şalvarlar giymekteydi. Müslüman kadınların şalvarları ipekten, Ortodoks kadınlarının canlı renklerle bezeli kumaşlardan iken Katolik kadınların cilalı ve dikkat çekici pamuklu bezden yapılırdı. Şehirli kadınlar uzun kollu ve yerli ipekten gömlekler kullanırdı. Bunun üzerine aslında bir çeşit korse görevi gören işlemeli yelek giyerlerdi. Kimi zaman kullandıkları ve yine kısa olan ceketleri de bellerinde sarılı çok renkli kuşak ile tamamlanırdı. Kadınların ev içindeki kıyafetleri ise kısmen farklıdır. Evde yüzlerini örtmezlerdi. Bileklerine kadar uzanan şalvarlar, kaliteli kumaştan yelek ve siyah ipekle işlenmiş ceket kadınların evdeki kıyafetlerini oluşturmaya⁶⁷.

İşkodra şehrinde yaşayan kadınların mensup oldukları din, kıyafetlerin şekillerindeki farklılıktan ziyade renklerdeki ayrılıklarda ortaya çıkar. Bu ise klasik dönemde milletler arasında tesis ve muhafaza edilmeye çalışılan farklılığın bir şekilde sürdüğünü gösterir. Osmanlılık düşüncesi ile cemaatlerin kıyafetlerindeki ayrılıklara son verilmesi düşüncesinin bu manada İşkodra şehri kadın kıyafetlerinde tam olarak tesis edilemediği ileri sürülebilir. Ancak şehirli Hristiyan kadınların şehirli Müslüman kadınlara benzer şekilde giyindiklerini ve onlar gibi yüzlerini kapattıklarını belirtmek gerekir.

⁶² Bu kıyafeti tarif eden seyyah bir yumurtanın kırmızıya boyanması ve içine insan girecek şekilde önden kesilmesi ile elde edilecek bir kıyafetten bahseder. Bk. Knight, *Albania: A narrative Of...*, s. 118-119.

⁶³ *Servet-i Fünun*, “İşkodra Coğrafya ve Tarihi”, s. 71.

⁶⁴ Le Queue, *The Near East; The Present...*, s. ay.

⁶⁵ Tiran’da da kullanılmakta idi. Fakat burada kadınlar beyaz, erkekler koyu siyah ya da mor renkte pelerin giyerlerdi. Bu pelerinlerin omuzlarında pembe yada turuncu şeritler bulunurdu. Bk. Lear, *Journals Of A Landscape...*, s. 107.

⁶⁶ Lear, *Journals Of A Landscape...*, s. 140. ;Wyon, *The Balkans From Within*, s. ay.

⁶⁷ Peacock, *Albania The Foundling State...*, s. 40-41, 89.

2. Dağlıların Kıyafetleri

İşkodra Vilayeti dâhilinde dağlarda ikamet eden köylülere Arnavutça dağlı anlamında “malisör” denirdi⁶⁸. Malisörlerin bir kısmı İşkodra Vilayeti merkezine bağlı olarak idare edilmekteydi⁶⁹ ve ekserisi Katolik idi. Ancak Katolik dağlıların şehir merkezinde ikamet eden Müslüman akrabaları vardı. Dağlıların şehirlerdeki Müslüman akrabaları ile olan münasebetleri vilayette Müslim-Gayrimüslim ilişkilerinde belirleyici olmuş, günlük hayata dolayısı ile kıyafetlere de tesir etmiştir⁷⁰.

Erkek malisörler⁷¹ genellikle beyaz abadan⁷² yapılmış potur, üzerlerine yelek ile birlikte “çordin” denilen siyah şeritli kısa boylu ve kollu bir ceket giyerlerdi⁷³. Beyazın⁷⁴ hakim olduğu malisör kıyafetinde bir çeşit ceket olan çordin kalın yünden yapılır ve dar kalıplıdır⁷⁵. Bu ceketin etek kısmında

⁶⁸ *Servet-i Fünun*, “İşkodra Coğrafya ve Tarihi”, s. ay.

⁶⁹ İşkodra’ya bağlı olarak idare edilen bu kabileler 10 tanedir. Her bir kabile üzerinde bulunduğu dağlardan isimini aldığı toplam 27 bayraktan oluşmaktadırlar. Her bayrağın başında bayraktar bulunurken her cibâl yine o kabileye mensup olan ve İşkodra şehrinde ikamet eden Müslüman bir üyesi bölükbaşı ismi ile yönetici olarak tayin edilirdi. Bölükbaşı, nahiyeye müdürüne denk sayılırdı. Bölükbaşı, bayraktarlar ve kabilenin ileri gelenleri idari, hukuki ve asayişe ilişkin meseleleri görüşerek hallederlerdi. Sefer zamanı ise her bayrak, bayraktarları vasıtası ile Osmanlı ordusu dâhilinde yer alırdı. Cibâl sistemine tabi olan yerlerde Müslim ya da Gayrimüslim vatandaşlar bu şekilde birlikte savaşırdı. (Bk. Erken, “İşkodra Vilayetinin İdari...”, s. 61-62, 66-67.) İşkodra şehrindeki mahallelerde yaşayan Müslümanlar ve Malisyasılıların yanı sıra aslında çiftçilikle uğraşan Zadrime Nahiyesi’ne bağlı 6 bayrak ile Barbalos, Buşat, Berdice, Drinkenarı, Dağkenarı ile İşkodra şehrinin en kalabalık bayrağı olan Karaniye (Bk. Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s. 201, 203.) Nahiyeleri’nin Müslümanları da sefer zamanı Osmanlı kuvvetleri yanında savaşa katılırdı. Bk. *İ. V. S.*, H. 1315, s. 89.

⁷⁰ Bu ilişki öyle bir haldedir ki dağlı Katolikler şehirlerde ikamet eden Katoliklerden hazzetmemekte, Müslümanlarla daha yakın ilişkiler kurmaktadır. Bu ilişkinin temelinde şüphesiz cibâl sistemi vardır. Aynı saflarda savaşa katılan dağlı Katolikler ile Müslümanların birbirleri ile kültürel etkileşimde bulunmaları ise kaçınılmazdı ki İşkodra’da bunu hemen her alanda görürüz. Bk. Erken, “İşkodra Vilayetinin İdari...”, s. 135-136.

⁷¹ İşkodra şehri sakinlerinin kıyafetlerinde yapılan Müslüman, Katolik ve Ortodoks ayrımı dağlı ahali kıyafetleri için kaynaklarda yapılmamıştır. Bunun nedeni dağlıların büyük kısmının Katolik olması ve dağlıların kıyafetlerindeki ayrımların daha çok detaylarda kalmasıdır. Genel bir dağlı kıyafeti tasvir edildiğinde Katolik ya da Müslüman bir dağlı kabile üyesinin kıyafeti benzerdir. Bu durum fotoğraflardan da anlaşılmaktadır.

⁷² Yünden yapılan kaba bir kumaş. Bk. Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, s. 925.

⁷³ *Servet-i Fünun*, “İşkodra Coğrafya ve Tarihi”, s. ay.

⁷⁴ Beyazın ana renk olarak kullanıldığı malisör kıyafetlerinde beyaz ile uyumlu olarak işlemelerde kırmızı tercih edilirdi. Bk. Henry Fanshawe Tozer, *Researches in the Highlands of Turkey*, Vol. I., John Murray, London 1869, s. 292.

⁷⁵ Knight, *Albania: A narrative Of...*, s. 119.

püskülleri-saçakları da bulunabilirdi⁷⁶. Hemen her zaman kullandıkları kolsuz yeleklerine ise “*xhamadan-camadan*”⁷⁷ denirdi. Bunların bazılarının kolları dahi olurdu. Camadan, kırmızı kadife üzerine altın sarısı işlemelerle bezenir, süslemelerin yoğunluğu ve kalitesi sosyal statüyü temsil ederdi. Bu yeleşin dışında kolsuz ve oldukça kısa, siyah renkte “*ghurdi*”⁷⁸ denilen bir yelek de kullanılırdı. Dağlıların ellerindeki silahlıkları çok sevdiği turkuaz renkli sahte pırlantalarla süslenmiş silahları ve uzun zincirli saatleri ile parlardı⁷⁹. Bu silahlıkta çeşitli tabancalar, yatağanlar ve deriden yapılmış bir cüzdan takılıdır. Silahlığın altında ise kişinin ekonomik durumuna göre kırmızı ipek ya da farklı kumaştan kuşaklar sarılıdır⁸⁰.

Seyyahlar tarafından çakşır olarak belirtilen poturun⁸¹ görkemli bir şekilde, ceketlerinde olduğu gibi beyaz keçeden yapıldığı ve siyah ipek şerit⁸² ile işlendiği,

⁷⁶ Peacock, *Albania The Foundling State...*, s. 39.

⁷⁷ Camedan da denir. Kolsuz ve önden çaprazlama kavuşan yelektir. Özellikle ayak takımı, avam ve esnaf giyerdi. Çuha ya da kadifeden yapılırdı. Ön kısmında bazen ceviz büyüklüğünde 7-9 adet örgü düğmeler bulunurdu. Gençler için işlemeleri bulunan bir camadan daima sahip olunmak istenen bir şeydi. Bk. Koçu, *Türk Giyim Kuşam ve...*, s. 55-56.

⁷⁸ Arnavutların kullandığı bu yeleşin bir de hikâyesi vardır. İskender Bey’in ölümü üzerine Türk hakimiyetinin tesisi esnasında yol kenarında ağıt yakan bir Arnavut ile Türk askerinin konuşması nakledilir. Arnavut’a neden ağladığını soran Türk, “Kılıcımızı kaybettik, ondan ağlıyorum” cevabını alır. Türk de ona, “Artık sizin kılıcınız biz oluruz o halde. Kederinizi bitirmelisiniz” der. Ayrıca İskender Bey’in ölümü üzerine ağıt yakanların giydiği siyah renkte ghurdi adındaki kısa yeleşini çıkararak Türk cübbesini giymelerini teklif eder. Bunun üzerine Arnavut “Biz hep Hristiyan’dık ve Türk kanunlarını kabul edemeyiz, Türk giysilerini giyemeyiz. Biz Lek Dukagin ile idare ederiz” cevabını verir. Böylece Arnavutların kullandıkları bu yeleşini-jelek’i giymeyi kabul ederler. Ghurdi yerine giyilen bu yelek ise Arnavutların Türk idaresine girmesini simgeler. Bk. Erken, “İşkodra Vilayetinin İdari...”, 66.

⁷⁹ M. Edith Durham, *Highb Albania*, Edward Arnold, London 1909, s. 49.

⁸⁰ Knight, *Albania: A narrative Of...*, s. 120.

⁸¹ Dağlıların altlarına giydikleri kıyafetleri ile ilgili vilayet salnamelerinde bilgi verilmez. Bununla alakalı bilgiyi Servet-i Fünun’daki bir makaleden öğreniriz. (Bk. *Servet-i Fünun*, “İşkodra Coğrafya ve Tarihi”, s. ay.) Kış mevsiminde şehirde ikamet eden erkeklerin bazen çakşır bazen de potur kullandıkları ifade edilmişti. Dağlılar ise her zaman potur kullanırdı. Ancak seyyahlar poturu tarif ederken şehirli erkeklerin kullandığı çakşıra işaret etmişler ve poturu yanlış olarak çakşır diye isimlendirmişlerdir. Bunun sebebi şehirli erkeklerin hem potur hem de çakşır giymeleri olabilir. Bu yüzden seyyahlar çakşır ile potur arasında bir ayrım gözetmeyerek hata yapmış olabilirler. Bir diğer ihtimal ise seyyahların yerel kullanımı dikkate almalarıdır. Yani dağlılar kullandıkları potura bir nedenden dolayı çakşır demiş ve bu sebeple seyyahlar da poturu çakşır diye nakletmiş olabilir.

⁸² Peacock, *Albania The Foundling State...*, s. 104.

dar kalıplı olduğu belirtilir⁸³. Poturun dizlere kadar bol bir şekilde geldiği halde diz altından itibaren daraldığı, ayak bileklerinde yeniden genişleyerek ayakkabıların üzerine yayıldığı görülür⁸⁴. Şehirli erkeklerin de zaman zaman kullandığı bu potur yine şehirli erkeklerin giydiği çakşırlardaki gibi diz altından bir kurdele ile bağlanarak süslenirdi. Ancak bu potur dizlere değil ayak bileklerine kadar uzanırdı. Dağlıların başlıkları ise dar kalıplı ve kafaya tamamen oturan beyaz keçeden yapılırdı⁸⁵. Bu başlığın üzerini genellikle çene altından dolanan bedevi tarzında bir kuşakla sararlardı⁸⁶.

Genel olarak dağlıların ayaklarında ham deriden imal edilmiş “*opunkas-opanke*” denilen yüksek çarık⁸⁷, beyaz keçeden yapılan ve siyah işlemeleri bulunan potur denilen bir çeşit pantolon, bu pantolon ile aynı malzemeden üretilen ve “*çordin*” denilen ceket, belde sarılı bir kuşak ve beyaz keçeden başlıkları ile bunun üzerine sardıkları örtüden oluşmaktadır⁸⁸. Çok soğuk havalarda bazı kabile mensuplarının koyun derisi dahi giydikleri görülmektedir. Yaz mevsiminde kalın mont ve paltolar ile yelekler çıkarılarak hafif gömlekler giyilirdi⁸⁹. Ayrıca dağlı kabile üyelerinin omuzlarında tüfekleri, bellerinde ise silahları ve fişeklikleri daima bulunurdu⁹⁰.

Dağlı Hristiyan erkekler kıyafet bakımından şehirde ikamet eden dindaşlarından farklıydılar. Bu farklılık şehirli Hristiyanların silah taşımalarındaki yasak ile açıkça görülür. Silahlık ve silahlar şehirli dindaşlarının aksine malisörlerin kıyafetlerinin bir parçası olarak üzerlerinde bulunmaktadır. Ayrıca dağlıların mensup oldukları dine bakılmaksızın şehirde de silahlı bir şekilde dolaştıkları nakledilir. Bu durum dağlı kabilelerin Osmanlı idaresine tamamen geçmediğinin ve bağımsızlıklarının bir delili olarak gösterilir⁹¹. Hükümetin silah taşımak konusundaki denetimine ve yasaklarına aldırmayan dağlıların böylece idareye meydan okudukları anlatılır⁹². Hatta Osmanlı Devleti’nin ancak kendisini güçlü hissettiği dönemlerde silah yasağını sıkıca uygulayabildiği, Karadağ ile sıkıntılar yaşandığında bizzat devletin dağlıları silahlandırdığından bahsedilir⁹³. Ancak burada tüm dağlı kabilelerin şehirde silahları ile dolaşabildikleri konusunda bir yanlışlığı vardır. Bu konuda ayrıcalığa sahip

⁸³ Metinde çakşır olarak belirtilen potur, “*chaksbir*” biçiminde imla edilmiştir. Bk. Durham, *High Albania*, s. ay.

⁸⁴ Peacock, *Albania The Foundling State...*, s. 39.

⁸⁵ Tozer, *Researches in the Highlands...*, s. 293.

⁸⁶ *Servet-i Fünun*, “İşkodra Coğrafya ve Tarihi”, s. ay.

⁸⁷ Peacock, *Albania The Foundling State...*, s. 105.

⁸⁸ Wyon, *The Balkans From Within*, s. 405.

⁸⁹ Peacock, *Albania The Foundling State...*, s. 39-40.

⁹⁰ Wyon, *The Balkans From Within*, s. 417.

⁹¹ Le Queux, *The Near East; The Present...*, s. 69.

⁹² Knight, *Albania: A narrative Of...*, s. ay.

⁹³ Peacock, *Albania The Foundling State...*, s. 49.

kabileler silahları ile şehre girebilirken diğerleri silahlarını görevlilere teslim ederek şehre girmekte ve şehirde sadece fişeklikleri ile dolaşmaktaydılar⁹⁴. Öte yandan bunlar ifade edilirken dağlı kabilelerin de savaş zamanı Osmanlı kuvvetleri yanında orduya katıldıkları sürekli gözden kaçırılır. Muharebe için Osmanlı ordusuna katılan dağlıların ve daha geniş ifade ile cibâl sistemine tabi ahalinin günlük ihtiyaçları ile silah ve fişekleri devlet tarafından karşılanmaktaydı. Bu sebeple kabilelerin “bağımsızlıklarına” özellikle dikkat çekmek isteyen seyyahlar dağlıların silahlarının bile Türklerden alındığını yanlış-kasıtlı bir kanaat ile dile getirirler⁹⁵. Neticede dağlıların silahları ile şehirde dolaşabilmelerinin nedeni, şehirde ikamet eden Hristiyanların aksine, cibâl sistemine dahil olmaları ve bu nedenle sefer zamanında Osmanlı kuvvetleri ile birlikte savaşıyor olmalarıdır.

Dağlı kadınların kıyafetleri⁹⁶ görüntü itibariyle birçok seyyahın dikkatini çekmiş ancak bazılarınca dağlı erkeklerin kıyafetleri kadar sevilmemiştir. Malisör kadınların şehirli kadınlardan en belirgin farkı ise yüzlerini kapatmamalarıdır⁹⁷. Ancak malisör kadınların yüzleri açık olsa da başlarında kimi zaman çeşitli tonlarda kalın şallar vardır. Bu kalınlık diğer elbiselerine de sirayet etmiş olacak ki elbiselerin şekilsizliklerine sıklıkla dikkat çekilmiştir⁹⁸. Malisör kadınların kıyafetlerinin kalın yünden yapıyor olması onların yürürken sesler çıkarmasına neden oluyordu. Hatta bu ses mübalağa edilerek malisör bir kadının geldiğinin 4-5 günlük uzaklıktan dahi anlaşılacağı şeklinde tasvir edilmiştir⁹⁹.

Gümüş ve bakır sikkelerle süslü başlıklar takmayı seven malisör kadınları bellerine çeşitli metallerle işlenmiş deri kemer bağlardı¹⁰⁰. Kemerlerinde parlatılmış taşlardan tokalar, gümüş antika parçalar, el işlemesi metaller olurdu¹⁰¹. Aynı şekilde göğüslerinde de çeşitli metallerle işlenmiş kolyeler bulunurdu¹⁰².

⁹⁴ Skreli ve Mirdita kabilesi silahları ile dolaşma hakkına sahipken, Kastriat, Hot, Klemend, Shala ve diğer kabileler şehre girerken silahlarını teslim ederlerdi. Bk. Le Queux, *The Near East; The Present...*, s. 65. ; Wyon, *The Balkans From Within*, s. 467.

⁹⁵ Knight, *Albania: A narrative Of...*, s. 213.

⁹⁶ İşkodra vilayetindeki Müslim ya da Gayrimüslim dağlı kadınların kıyafetlerinde bazı unsurlar Anadolu Türkmen kıyafetleri ile benzerlik göstermektedir. Dağlıların kullandığı başlıklar, kemerler, yelekler ve önlükler bunlar arasında gösterilebilir. Bk. Sabiha Tansuğ, *Türkmen Giyimi*, Ak Yayınları Türk Süsleme Sanatları Serisi, 1985, s. 21, 24, 25.

⁹⁷ Peacock, *Albania The Foundling State...*, s. 24 ,108.

⁹⁸ Knight, *Albania: A narrative Of...*, s. 121.

⁹⁹ Le Queux, *The Near East; The Present...*, s. 52.

¹⁰⁰ İ. V. S. , H. 1310, s. 67.

¹⁰¹ Le Queux, *The Near East; The Present...*, s. 52, 64.

¹⁰² İ. V. S. , H. 1312, s. 72.

Şehirli kadınların kullandıkları şalvarlar malisör kadınlar tarafından genellikle tercih edilmezdi¹⁰³. Bunun yerine dize kadar uzanan geniş, kalın yün kumaştan -ki evde işlenmiştir- siyah etek giyerlerdi. Siyah etekleri üzerlerindeki yelekleri ile uyumludur. Omuzlarında çok ince ve zarif işlemeleri bulunan heybeye benzeyen bir çanta taşırıldı¹⁰⁴. Eteklerinin üzerine püsküllü bir çeşit önlük bulunurdu¹⁰⁵. Malisör kadınlar “çoblet” denilen bir ceket giyerlerdi¹⁰⁶. Ceketleri, etekleri ile aynı malzemedan yapılırdı. Hem etek hem de ceketleri kırmızı ya da siyah örgülerle işlenirdi. Malisör kadınların ayaklarında genellikle çorap olmazdı. Ancak soğuk havalarda kalın yünden yapılan dokuma çorap ile ayakkabı giyerlerdi¹⁰⁷. Ayakkabıları ise genellikle çarıktı¹⁰⁸.

Sonuç

Tanzimat ile birlikte Osmanlı Devleti dâhilinde kıyafetlere ilişkin yasaklar kaldırılmış, herkesin istediği elbiseyi, istediği renkte giymesine müsaade edilmiştir. Kıyafetlerle ilgili yasakların kaldırılmasının yanında Müslim-Gayrimüslim arasında müşterek olarak kullanılacak kıyafetler ortaya çıkmıştır. Bu manada Osmanlılık düşüncesiyle ilişkili olarak fes kullanımı yaygınlaştırılmıştır. Fesin bu amaca uygun olarak İşkodra genelinde hem Müslümanlar hem de Gayrimüslimler nezdinde kabul gördüğü anlaşılmaktadır.

Vilayet dâhilinde uygulanan cibâl sisteminin etkisi ile dağlıların kıyafetlerinde şehirli Müslümanlarla ortak noktalar bulmak mümkündür. Bu ortak noktalar Arnavutların Türk hakimiyetine girmesini temsil eden yelekte, birlikte savaşa katılmaktan dolayı dağlı Gayrimüslimlerin de şehirde silahlı bir şekilde dolaşmasında, kadınların başlıklarında ve kıyafetlerdeki işlemlerde karşımıza çıkmaktadır.

Şehirli Hristiyan kadınların tıpkı Müslüman kadınlar gibi yüzlerini kapatmaları İşkodra’da tespit edilen diğer bir durumdur. Bu bakımdan kadınların kullandıkları kıyafetlerdeki müşterek unsurların oldukça yaygın

¹⁰³ Dağlı kadınların şehirli gibi çakşır giymemesi genel bir alışkanlık olsa da bazı yerlerde kullanılırdı. Bu gibi farklılıklar vilayetin birçok yerinde görülürdü. Bu farklılıklar bazı hallerde kıyafetlerdeki renk ve işlemlerle sınırlı kalırken bazı durumlarda elbisenin değişikliği şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Örneğin Mirdita kabilesi kadınları üzerlerine kaban olarak kullandıkları uzun ve kırmızı renkte pelerini andıran başlıklı bir mont bulunurdu ki bu pelerin erkeklerinki ile benzerdir. Kadınlar bu pelerin ile aynı malzemedan yapılan kırmızı bir de şalvar giyerlerdi. Bunun üzerinde ise püskülleri bulunan önlük kullanırlar, başlarına mavi renkte mendil-örtü sararlardı. Bk. Tozer, *Researches in the Highlands...*, s. ay.

¹⁰⁴ Le Queux, *The Near East; The Present...*, s. ay.

¹⁰⁵ *Servet-i Fünun*, “İşkodra Coğrafya ve Tarihi”, s. ay.

¹⁰⁶ *İ. V. S.*, H. 1312, s. ay.

¹⁰⁷ Peacock, *Albania The Foundling State...*, s. 41. ;Knight, *Albania: A narrative Of...*, s. ay.

¹⁰⁸ *Servet-i Fünun*, “İşkodra Coğrafya ve Tarihi”, s. ay. ; *İ. V. S.*, H. 1310, s. ay.

olduğu ifade edilebilir. Kadın kıyafetlerindeki ayrılıklar çoğu zaman renklerle sınırlı kalmıştır. Bu ise klasik devir uygulamalarının bir anlamda devamı gibi görülebilir.

II. Mahmut'un sosyal hayata ilişkin ıslahatları ile kavuk yerine fes, çakşırın yerine pantolon giyilmesi uygulaması hayata geçirilmiştir. Fesin İşkodra'da kullanım yaygınlığına rağmen çakşır için getirilen bu kısıtlama pek kabul görmemiştir. Bu gibi durumların dışında Tanzimat ile birlikte oluşturulmaya çalışılan eşit Osmanlı vatandaşı ideali İşkodra'ya da yansımıştır denilebilir. Bunda etkili faktör ise Tanzimat öncesinde sosyal hayata zaten tesir etmiş olan cibâl sistemidir. Bundan dolayı bilhassa Katolik dağlılar içerisinde dahi kullanılan elbiseler ve bunlar üzerindeki motifler incelenmeye değerdir. Böylece Osmanlının, dolayısıyla Türklerin Arnavutluk ile olan münasebetine farklı bir açıdan bakmak mümkün olacak, bu münasebet daha erken tarihlere çekilebilecektir.

Fotoğraflar

Foto 1: *Fustanella Giyen Şehirli Erkek*¹⁰⁹.

Foto 2: *Pietro Lekha, Şehirli Katolik*¹¹⁰.

Foto 3: *Mölisör, Skreli Kabilesinden Rok*¹¹¹.

Foto 4: *İşkodralı Müslüman ve Malisör*¹¹².

¹⁰⁹ http://www.shkodraonline.com/galeria/main.php?g2_itemId=14195, 24.12.2013, 20:10.

¹¹⁰ Le Queux, *The Near East; The Present...*, s. 58-59.

¹¹¹ Le Queux, *The Near East; The Present...*, s. ay.

¹¹² Wyon, *The Balkans From Within*, s. 434-435.

Foto 5: *Erde Şehirli Müslüman Kıyafeti*¹¹³.

Foto 6: *Biniş Giyen Şehirli Müslüman*¹¹⁴.

Foto 7: *Şehirli Müslüman Kız Ev Kıyafeti*¹¹⁵.

Foto 8: *Şehirli Katolik Kadın ve Erkek*¹¹⁶.

¹¹³http://www.shkodraonline.com/galeria/main.php?g2_itemId=2253, 24.12.2013, 20:32.

¹¹⁴<https://shkodraloce.wordpress.com/2012/06/14/gege-marubi-i-fundit-i-marubeve-te-medhenj/grua-muslimane-e-veshur-me-mantel-binishviti-1900-nga-ke-marubi/>, 2.12.2015, 13:08.

Foto 9: *Şebirli Katolik Bekar Kız*¹¹⁷.Foto 10: *Dukagin Kabilesi, Malisör*¹¹⁸.Foto 11: *Şebirli Müslüman Kadın ve Erkek*¹¹⁹.

¹¹⁵http://www.shkodraonline.com/galeria/main.php?g2_itemId=7280, 24.12.2013, 20:13.

¹¹⁶ http://www.shkodraonline.com/galeria/main.php?g2_itemId=14199, 24.12.2013, 20:11.

¹¹⁷ Peacock, *Albania The Foundling State...*, s. 40-41.

¹¹⁸ <https://shkodraloce.wordpress.com/2012/06/14/gege-marubi-i-fundit-i-marubeve-te-medhenj/nje-vajze-e-re-nga-dugagjiniviti-1870-nga-pieter-marubi/>, 2.12.2015, 13:06.

Foto 12: Malisör Kadın, Şehirli Katolik Kadın, Şehirli Müslüman Kadın¹²⁰.

¹¹⁹ *Les Costumes Populaires De La Turquie En 1873*, Imprimeria du Levant Times and Shipping Gazette, Constantinople 1873, planche 15, s. 66-67.

¹²⁰ *Les Costumes Populaires...*, planche 14, s. 64-65.

Kaynakça

1. Arşiv Malzemesi

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yıldız Müfettişlikler ve Komiserlikler Tahrirâtı (BOA, Y.PRK.MK.)

1.1. Süreli Yayınlar

1.1.1. Gazete

Servet-i Fünun, “İşkodra Coğrafya ve Tarihi”, C. 10, S. 239, R. 28 Eylül 1311/M. 10 Ekim 1895. s. 68-71.

1.1.2. Vilayet Salnameleri

İşkodra Vilayet Salnamesi (İ. V. S.), H. 1299.

İşkodra Vilayet Salnamesi (İ. V. S.), H. 1310.

İşkodra Vilayet Salnamesi (İ. V. S.), H. 1312.

İşkodra Vilayet Salnamesi (İ. V. S.), H. 1315.

İşkodra Vilayet Salnamesi (İ. V. S.), H. 1316.

2. Tedkik Eser ve Seyahatnameler

Cevdet Paşa: *Tezâkir 13-20*, Haz. Cavid Baysun, C. IV, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.

Demirbağ, İlknur: “Geleneksel Kadın Giyimlerinde Kuşaklar”, *Halk Kültürü’nde Giyim-Kuşam ve Süslenme Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, Edit. M. Tekin Koçkar, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2008, s. 293-298.

Durham, M. Edith: *High Albania*, Edward Arnold, London 1909.

Ercan, Yavuz: “Osmanlı İmparatorluğunda Gayrimüslimlerin Giyim, Mesken ve Davranış Hukuku”, *OTAM*, S. 1, 1990, s. 117-125.

Erken, İlkay: “İşkodra Vilayetinin İdari ve Sosyal Yapısı (1876-1912)”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Samsun 2014).

Fraser, John Foster: *Pictures From The Balkans*, Cassell and Company Ltd, Popular Edition, London New York Toronto and Melborn 1912.

İpşirli, Mehmet: “Kıyafet(Osmanlı Dönemi)”, *DİA*, C. 25., Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2002, s. 510-512.

Knight, Edward Frederick: *Albania: A narrative Of Recent Travel*, Sampson Low Marston Searle and Rivington, London 1880.

Koçu, Reşad Ekrem: *Türk Giyim Kuşam ve Süsleme Sözlüğü*, Doğan Kitap, İstanbul 2015.

- Le Queux, William: *The Near East; The Present Situation In Montenegro, Bosnia, Servia, Bulgaria, Roumania, Turkey and Macedonia*, Doubleday Page and Company, New York 1907.
- Lear, Edward: *Journals Of A Landscape Painter In Albania*, Richard Bentley, London 1900.
- Les Costumes Populaires De La Turquie En 1873*, Imprimeria du Levant Times and Shipping Gazette, Constantinople 1873.
- Mengi, Mine: “Fes ya da Püsküllü Bela ve Şiir”, *Prof. Dr. Mehmet Özmen Armağanı*, Edit. Nurettin Demir ve Faruk Yıldırım, Çukurova Üniversitesi Basımevi Müdürlüğü, Adana 2014, s. 229-238.
- Pakalın, Mehmet Zeki: *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. I. , Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1971.
- Peacock, Wadham : *Albania The Foundling State Of Europe*, D. Appleton and Company, New York 1914.
- Sarıtaş, Süheyla ve Türksoy, Mehtap ve Bilen, Suna: “Balıkesir ve Çevresinde Geleneksel Kadın Giysisi “Ferace” Hakkında Etnografik Bir Araştırma”, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 10, S. 18(1), Aralık 2007, s. 194-205.
- Şemseddin Sami: *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul 2007.
- Tansuğ, Sabiha: *Türkmen Giyimi*, Ak Yayınları Türk Süsleme Sanatları Serisi, 1985.
- Tezcan, Hülya: “Ferace”, *DİA*, C. 12, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, s. 349-350.
- : “Fes”, *DİA*, C. 12, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, s. 415-416.
- The People Of Turkey: Twenty Years Residence Among Bulgarians, Greeks, Albanians, Turks And Armenians*, Edit. Stanley Lane Poole, Vol. I., John Murray, London 1878.
- Tozer, Henry Fanshawe: *Researches in the Highlands of Turkey*, Vol. I., John Murray, London 1869.
- Turan, Namık Sinan: “16. Yüzyıldan 19. Yüzyıl Sonuna Dek Osmanlı Devletinde Gayri Müslimlerin Kılık Kıyafetlerine Dair Düzenlemeler”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, S. 60-4, s. 239-267.
- Wingfield, William Frederick: *A Tour In Dalmatia, Albania and Montenegro; With An Historical Sketch Of The Republic Of Ragusa From The Earliest Times Down To Its Final Fall*, Richard Bentley, London 1859.
- Wyon, Reginald: *The Balkans From Within*, James Finch and Com. Ltd., London 1904.
- Yener, Enise: “Eski Ankara Kadın Kıyafetleri ve Giyiniş Tarzları”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 13, S. 3, Ankara 1995, s. 28-37.

3. Elektronik Kaynaklar

<http://www.shkodraonline.com>

<http://shkodraloce.wordpress.com>

